

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יט, תשכ"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ב"הצבי" מי"ד תשרי אתתכ"ה לחורבן (תרנ"ד).
 בסיפור "החיים והמפעלים של האציל החריף דון קישוט
 מן לה מנשה מאת מיגואל די סרונתס סאוידרה,
 תרגם דוד יודילוביץ" נאמר:

והיתר הוציא על מעין ממין ארג משבח, מכנסים
 וסנדלים מקטיפה למועדים וחגים.

ובהערה:

קטיפה: לקוח מערבית, באשכנזית סאמט ובצרפתית
 וילור (מלון לבן יהודה).

יצחק אבינרי

שמונה ערכים מתוך האוצר

"גנזים מגולים" *

האב והתמוז

"היו נוהגים תמוז בזמנו, והאב מעובר" (תוספתא

ערכין פרק א).

שם חודש בה"א הידיעה לא מצאתי אלא כאן. נראה
 לי שטעם הדבר — היות אב גם שם כללי, מה שאינו כן
 ניסן, אייר וכו'. כעין ראיה לכך — ה"א הידיעה בכמה
 שמות יישובים במקרא, ורובם גם שמות כלליים: מצפה, רמה,

* זה עתה הופיע ספרו החדש של יצחק אבינרי, והוא מילון מיוחד
 במינו: אוצר מלים עתיקות וביטויים עתיקים, שאינם במילונים כלל.

שטים ועוד (ביררתי ב"יד הלשון", 568). — ביאליק כתב גם התמוז ("בימי התמוז הבוררים", "בעצם התמוז"), וכמובן משום שבמקרא נאמר "מבכות את התמוז", והוא שם אליל, כידוע. אע"פ כן התרעם על כך המדקדק אברונין (בספר מחקריו על ביאליק ויל"ג, 321).

ואסיים במילתא דבדיחותא לעניין אב כשם כללי ופרטי: מעשה בילד ששיחק ושמח עם חבריו, אך משנכנס אביו לביתו פסקה כל השמחה. כשנשאל על כך השיב הילד: "משנכנס אב ממעטין בשמחה".

או תו ד בר (כמובן זהות ושיון)

"לא יעשר מזה על זה אפילו מאותו הסוג, אפילו מאותו המין" (דמאי ה, ז), "שהוחזקו שני אנשים בשם זה באותה העיר... באותה העיר באותו השם" (רש"י, גיטין כז ע"א), "לא ימדוד לאחד בימות החמה ולאחד בימות הגשמים באותו החבל" (רש"י, ב"מ סא ע"ב), "כפלוגתא דלעיל ובאותם הטעמים" (רשב"ם, ב"ב לב ע"ב), "עד שיהא עמו באותה העיר ובאותה המדינה" (שם לח ע"א. במשנה: "עד שיהא עמו במדינה אחת").

כלפי הדוגמה הראשונה ממסכת דמאי פרק ה, ראוי לציין שברמב"ם (הל' מעשר יד, א) נאמר: "אע"פ שהוא מין אחד, אפילו מקופה אחת". דבר זה מעיד על השוויון.

או שהובאו בלי מקור או ממקור מאוחר. הספר מכיל למעלה משלושת אלפים ערכים. בהם ערכים מאליפים ואף משעשעים. להלן 8 ערכים לדוגמה, והערות המחבר בצדם.]

השימוש המצוי של אותו בתלמוד — במובן של „ההוא“: „אותו האיש“ — האיש ההוא. ההשתלשלות לענין שוויון וזהות נובעת מתוך זה, שיש כאן כעין קיצור. שני אנשים מקבלים, למשל, החלטה מסוימת, ובא השלישי, שאינו יודע על כך, ומציע את החלטתו כדבר חדש, והיא היא ההחלטה שכבר קיבלו, הרי הם משיבים לו: „זוהי אותה החלטה“, כלו' אותה החלטה שכבר החלטנו. מכאן — השימוש ב„אותו דבר“ במובן „היינו הך“. שוויון זה מובע בלועזית ע"י מלה מיוחדת: derselbe (בגרמנית), le même (בצרפתית), the same (באנגלית).

על השתלשלות המשמעות הזאת יעידו הרבה מקומות בתלמוד: „ואינן נהרגין עד שיהיו מדיחיה מאותה העיר“ (סנהד' י, ד), כלומר בני אותה העיר הנדחת, שעליה מדובר לפני כן; „בזמן שנתן לו מאותה השדה“ (דמאי ו, א), היא השדה, שעליה מדובר לפני כן.

בהיכל רש"י כרך ג, עמ' רכת, דנתי בפרשה זו, והבאתי מפירש"י דוגמה אחת המוטלת בספק, ואילו כל הדוגמאות שלעיל ודאיות הן.

בקונקורדנציות למשנה ולתלמוד לא ראיתי דבר על ייחוד המשמעות של אותו. גדולה מזו: אף במילוני אבן-שושן וכנעני אין כל דוגמה ל„אותו דבר“.

צירופי חצי

(א) „חצי דיבור“: „אין הקב"ה נגלה לנביאי עכו"ם אלא בחצי דבור“ (ב"ר נב, ז; עד, ה; ויק"ר א, יג).

בחצי דיבור עניינו — בשפה רפה, בדיבור חלקי; וכן בכל הביטויים שלהלן, שבא בהם חצי במובן של "קצת".
(ב) "חצי חכם", "חצי שוטה": "בן חכם כחצי חכם" (ילק"ש וירא צה)). "טוב לסבול שוטה מחצי שוטה" (מבחר הפנינים, שער המוסר).

(ג) "חצי אוהב", "חצי נדיב", "חצי עבד": "לא קניתי לי בכל חיי כי אם חצי אוהב" ("בית המדרש" ילינק ו, מעשיות, י); "חצי נדיב יחושב" (ר' שמואל הנגיד, בן משלי תקמג); "חצי עבד" (רגמ"ה ב"ב יג ע"א. בגמרא: "חציו עבד").

מכאן פתח של היתר לביטויים שגורים, כגון: בחצי און, בחצי פה, לחם חצי-שחור וכדומה. בתלמוד לא מצאתי אלא משהו הדומה לזה: "חצי נזיר" (נזיר פרק ב), אך שם הוא כפשוטו, שמוטלת עליו מחצית חובות הנזיר.

חֶרְכָּה

"ידיד אל, הנחליץ מלהב חֶרְכָּה" (סליחות לתימנים).

הבאתי במידון חידושי ביאליק, ובהערה ציינתי: "ישנו בסליחות לתימנים במובן 'שרפה', אולם קרוב לוודאי שאיננו שאול משם". כאן אוסיף שני פרטים:

(א) הבדל רב של משמעות יש בין חֶרְכָּה שבסליחות לחֶרְכָּה שבכתבי ביאליק, שבסליחות משמעה "שרפה", ואינו בכתבי ביאליק משמעה חריכה רבה והעלאת עשן.

(ב) הסליחה הנ"ל נדפסה גם בסליחות לר"ה לספרדים, ושם נדפס חֶרְכָּה, ברי"ש חרוקה. הצורה ברי"ש צרויה

נראית יותר, שכן היא במשקל בערה, דלקה, שרפה. כיו"ב
במקרא — שריקה ושרקה.

יש סבורים, שמשקל שרפה יאה לשמות עצם הרבה
יותר ממשקל אכילה, ולפיכך חידשו (במערכות הצבא) חפרה
כמקביל לחפירה. ברם, משקל אכילה וגבינה ולביבה יאה אף
הוא לשמות-עצם, ואכמ"ל. ב"יד הלשון" (566) הארכתי
בבירור העניין על בוריו.

מסגד

"אומרים שיש בדמשק בית תפילה הנקרא מסגד
אלבצרא... ובזמננו לא נמצא מסגד בשם זה" (ליקוטי
קדמוניות לפינסקר, עמ' רט).

נראה שהוא בעקבות הערבית, אלא שבערבית המ"ם
פתוחה. סגד מצוי בארמית ובערבית (במקרא — ארבע פעמים,
ורק בספר ישעיהו), וגם צורת מיסגד ישנה בארמית, אך
כשם הפועל: בעי למיסגד, שרי למיסגד וכד'. וכן
בשאלות (יתרו נב): "שפיר דמי למיסגד". — נהגו לציין
מסגד כשם שנתחדש בדור הקודם, וקפצו אחדים עליו; זה
אומר: אני המצאתיו, וזה אומר אומר: אני המצאתיו. בן-
יהודה הביא מסגד מתוך תרגום של גוטלובר, מאמצע המאה
הי"ט.

בספר "שפת עבר שפה חיה", שהדפיס יוסף קלוזנר
בשנת תרנ"ו (שלושים שנה ויותר לאחר הדפסת תרגומו של
גוטלובר) הוצע החידוש מסגדת לכנסייה מוסלמית. מסתבר,
שחידוש זה בא בעקבות מסגד, אלא שקלוזנר הוסיף לו ת"ו,
לשוות לו מין נקבה, כבלועזית. עברו הרבה שנים, ונקלט

דווקא מסגד, ולא מסגדת. והנה 53 שנים לאחר הופעת „שפת עבר שפה חיה“, העביר פרופ' קלוזנר את קולמוסו על ספרו זה והוציאו לאור במהדורה חדשה (בשנת תש"ט), ובו נדפס מסגד כחידוש שהוצע על ידו, כביכול, בשנת תרנ"ו (ולא מסגדת). במאמרי „ספר מתעה“, שנדפס בחיי קלוזנר (ב„על המשמר“, יא ניסן תשי"ז), ציינתי „תיקון“ זה כשינוי שיש בו משום זיוף. עד היום טועים רבים וזוקפים מסגד לזכות קלוזנר. גם זה לא כבר, ב„לשוננו לעם“ (תמוז—אב תשכ"ו), זקף מר ר' סיוון את החידוש מסגד לזכות קלוזנר. אם אין להאשימו בכך, שלא טרח לעיין במהדורה ראשונה של „שפת עבר שפה חיה“, הרי על כל פנים — ראוי היה לו שיעיין במילון בן-יהודה: תרגומו של גוטלובר נדפס בטרם נולד קלוזנר.

ענה 17

„ועונה לעמו ישראל בעת שועם אליו“ (תפילת שחרית, „עזרת אבותינו“). „העונה לעמו ישראל בעת צרה“ (תפילת „עֲנֵנו“ בשמונה עשרה, וע' להלן). „מי שענה לאברהם אבינו בהר המוריה הוא יעננו, מי שענה ליצחק וכו' (סוף סליחות, וע' להלן). „לעונה לקוראיו ביום דין“ (תפילת „לאל עורך דין“, בר"ה ויו"כ). „והקב"ה עונה להם“ (שמות רבה, לו, א). כלפי „העונה לעמו ישראל“ יש להעיר שכן הוא לפי הטור והשו"ע, וכן בסידורי התפילה לכל העדות, ורק בקצת סידורים אשכנזיים הקפידו להשמיט „לעמו ישראל“, כנוסח המשנה בתענית פרק ב. — כלפי „מי שענה לאברהם“ יש לציין, שבמשנה בתענית בא רק עם את: „את אברהם“.

„את אבותינו“ וכו'. אך באלפס בא עם את וגם עם ל: „מי שענה את אברהם... את אבותינו... את יהושע ... לשמואל... את אליהו... ליונה... לדוד ושלמה בנו“. גם בפירש"י (תענית טו ע"א) עם ל: מי שענה לאברהם.

מכל זה ברור, שהצירוף „עונה לו“ נובע ממקורות קדומים מאוד, ואין לפסלו ולהקפיד על עונה אותו או עונה, כנהוג במקרא. במילון בן־יהודה לא הובאה כל דוגמה לצירוף ענה לו, אך בראש הערך כתב: „ענה לפלוני על שאלתו“. ביררתי ב"יד הלשון" (284), וכאן הבאתי מקורות נוספים. להעיד, שאין לראות כל שיבוש בשימוש הנהוג, ואין להקפיד דווקא על הצירוף ענה את, כפי שהעירו המדקדקים (ובכללם אברונגין, בספרו „מחקרים בלשון ביאליק ויל"ג", 297, 317). אשר ל"עונה על שאלה" — הרי גם כאן אין להקפיד דווקא על על, ואפשר לומר גם „עונה לשאלה“, וכן בבן המלך והגזיר (199): „לענות לכל דבריו“.

ע פ ר ו ת

„ונחשוק עפרות“ (טדרוס אבולעפיה, גן המשלים והחידות פ"ח).

אין משום חידוש רב בריבוי של עפרה, ובעיקרו הובא כאסמכתא, שאין לשנות את צורת הרבים של שמות במשקל עצמה, ערמה, טומאה, חורבה וכו', כשם שדרשו מדקדקים לפני כן.

צ פ ר י ר

„להחליצנו מכל מקרים רעים ומפחד ואימה... ומשידין

ומלילין ומכל מיני צפרירין טהירין, רוחניים, מימיים ארציים" (חמדת ימים, חלק ב, פרק התפילה לער"ח אדר).

צפרירי יש בארמית (תרגום לתהלים קכא, ו) במובן "שד-בוקר" או "רוח-בוקר רעה", במקביל ללילית השולטת בלילה. בספרות החדשה רווחים הצפרירים בעיקר בזכות ביאליק, שהפכם מרעה לטובה: צפרירי האורה, צפרירי הבוקר, צפרירי התוס, צפריר פוחז. — במילון בן-יהודה אין צפריר כלל, כנראה — משום שלא מצאו בעברית. לעומת זאת הביא אע (עץ), באשר מצאו בירושלמי בטקסט עברי.

נ ש א ר ר י ק

"נוטלים כל אשר להם, ונשארים בתיהם כמישור" (במ"ר י, ה), "התער נשאר ריק" (רש"י, שמות טו, ט), "תשאר חבית זו חסרה" (רש"י, חולין צד ע"א).

משמעות זו של נשאר שונה קצת ממשמעותו במקרא ובתלמוד, אבל רווחת היא בספרי ימי הביניים ובלשונונו כיום. ב"יד הלשון" (ע' נשאר) עמדתי על כך בפרטות וביררתי את תיקונו היתרים של ביאליק, שדאג לתקן, למשל, את "תישאר הצרה לדורות", ובמקומה קבע תעמוד וכו'. — בן-יהודה הביא דוגמאות כעין אלה, וממקורות מאחרים למדרש רבה ולרש"י.